

Bəşər tarixinin ən qanlı faciələrindən biri

1918-ci ilin mart-aprel soyqırımları öz amansızlığına və miqyasına görə təkcə Azərbaycan tarixində deyil, bəşər tarixində də ən qanlı faciələrdən biridir. Əllərinə düşən fürsətdən istifadə edən erməni cəlladları uşaq, qoca, qadın demədən dinc əhalini kütləvi surətdə qətlə yetirmiş, on minlərlə azərbaycanlı ilə yanaşı, minlərlə ləzgi, yəhudi, rus, avar və talış milliyyətinə mənsub insanları qılıncdan, süngüdən keçirərək diri-diri yandırmış, milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və mədəni abidələri dağıtmışlar.

Tarixə işıq salan fərman

Erməni soyqırımına qiymət verərkən ilk növbədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanına diqqət yetirməliyik. Sözügedən soyqırımı hadisələrinin tarix və hüquq kontekstində dəyərləndirilməsini səciyyələndirən bu fərman ermənilərin Azərbaycanın tarixi ərazilərinə köçürülməsinin əsas təməlini təşkil edən Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrinə də qiymət verərək "Böyük Ermənistan" ideyalarının anatomiyasını açmışdır. Fərmanda deyilir: "1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan "Güllüstan" və "Türkmənçay" müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmamaz bir hissəsinə çevrildi. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıları öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edir".

"Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü" də bu fərmandan sonra rəsmiləşmişdir. Sözügedən fərmanla martın 31-i "Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü" elan edilmişdir. Fərmanda deyilir: "Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünlülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il mart soyqırımına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir".

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə milli qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və təkmil-ləşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişiklik nəticəsində yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Yeni Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsinə əsasən, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma, qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş yaşayış şəraiti yaratma, qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmə, bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmə soyqırımı cinayəti kimi təsbit edilmişdir.

Soyqırımı cinayətləri Azərbaycanın əksər ərazilərini əhatə etmişdir

1918-ci ilin 30 mart - 3 aprel tarixlərində Bakı şəhərində, eləcə də Qarabağ, Naxçıvan, Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Salyan, Zəngəzur və digər ərazilərdə Bakı Soveti qoşunları və daşnak erməni silahlı dəstələri 30 mindən çox azərbaycanlımı qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşdur.

Mart soyqırımında "Daşnaksütyun" partiyasının iştirakı rəsmi tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1918-ci il martın 31-də Bakı şəhərində azərbaycanlıların kütləvi qırğınında Bakı Sovetinin 6 min silahlı əsgəri, eyni

zamanda "Daşnaksütyün" partiyasının 4 minlik silahlı dəstəsi iştirak etmişdir. Üç gün davam edən qırğın zamanı erməni silahlıları bolşeviklərin köməyi ilə azərbaycanlıların yaşadıkları məhəllələrə qəfləten basqınlar etmiş, uşaqları böüyədək hər kəsi qətlə yetirmişlər.

Soyqırımı cinayətləri demək olar ki, Azərbaycanın əksər ərazilərini əhatə etmişdir. Şamaxı və Quba ərazilərində baş vermiş cinayətlər miqyasına görə daha çox kütləvi xarakter daşımışdır. Şamaxının 72 kəndində ermənilər tərəfindən 7 min nəfərin, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşağın öldürüldüyü bildirilir. Bu faciənin tədqiqi məqsədilə 1918-ci il iyulun 15-də yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyası tərəfindən həmin dövrdə Şamaxı qəzasındakı 120 kəndin 86-nın erməni təcavüzünə məruz qaldığı təsdiqlənmişdir.

Quba qırğınları zamanı şəhərdə öldürülənlərin təxmini sayının 2900-dək, Quba qəzası üzrə ümumilikdə isə 4000 nəfərdən artıq olduğu qeyd olunur. Bu soyqırımı nəticəsində Quba qəzasının 122 kəndi tamamilə dağıdılmış, 2750-dən çox ev tamamilə yandırılmışdır. Tədqiqat zamanı o da məlum olmuşdu ki, ermənilər dinc əhaliyə divan tutan zaman odlu silahdan istifadə etməyiblər. Aşkarlanan kəllə və digər insan sümüklərində güllə yeri yoxdur. Onların hamısı küt alətlərlə öldürülüb. Araşdırmalar göstərir ki, qətlə yetirilmiş insanların baş nahiyəsindən balta ilə vurublar. Sonra xəncərdən istifadə etmək-lə başı bədənədən ayırıblar. Bəzi kəllə sümüklə-rində mismarlar aşkarlanıb. İnsanların başına mismar vurmaqla öldürülməsi bu vəhşiliyin hü-dudlarının olmadığını göstərir. Xüsusi qəddarlıqla öldürülən insanlar su arxlarına və quyulara doldurulub, üzərləri torpaqla örtülüb.

2007-ci ilin aprelində Quba stadionunun təmiri ilə əlaqədar aparılan qazıntı işləri nəticəsin-də kütləvi məzarlıq aşkarlandı. Məzarlıqdan tapılan insanların cəsədləri üzərində tibbi eksper-tiza, antropoloji araşdırmalar aparıldı. Məzarlıq-da 500-dək insan kəlləsi vardı. Onlardan 50-dən çoxu uşaqlara, 100-dən çoxu qadınlara aid idi. Bu adamların 1918-ci ildə ermənilərin Qubada törətdiyi soyqırımı qurbanları olduğu sübuta ye-tirildi. Bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çat-dırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillə-rinin milli yaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məq-sədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 dekabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə Quba şəhərində "Soyqırımı memorial kompleksi"nin yaradılmasına qərar verdi. Prezi-dent İlham Əliyev "Soyqırımı memorial kom-pleksi"nin açılışı zamanı demişdir: "1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşiz-minin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasın-da, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurdə, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir... Bakı soyqırımı, Quba soyqırımı, İkinci Dünya müharibəsində er-məni faşizminin törətdiyi cinayətlər və keçən əsrin sonlarında növbəti dəfə erməni faşizminin təzahürləri Azərbaycan tarix elmində geniş şəkildə tədqqiq edilməlidir".

Erməni vəhşiliyinin izləri Bütöv Azərby-can coğrafiyasını əhatə etmişdir. Soyqırımın ən qanlı izlərinə Qərbi Azərbaycan ərazilərində - Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz və digər region-larında da rast gəlinmişdir. Bu qanlı cinayətləri Yuxarı Bəyazıddən olan daşnak Valıram belə təsvir etmişdir: "Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım, lakin bə-zən gülləyə hayıfım gəlirdi. Bu köpəklərə qar-şı ən düzgün vasitə odur ki, döyüşdən sonra büt-ün sağ qalanları toplayıb su quyularına doldu-rub üstündən ağ daşları tökəsən ki, onlardan əsər-əlamət qalmasın. Mən elə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları bir yere topladım,

əvvəlcə hamısını quyuya atdım, sonra isə quyı-nu ağzınadək daşla doldurub işlərini bitirdim". Soyqırımın ən dəhşətlisini ermənilər Pəm-bək kəndində həyata keçirmişdilər. 1918-ci ilin Novruz bayramı günü gözlənilmədən erməni hərbi hissələri kəndi qəfləten mühasirəyə ala-raq, iclas adı ilə 13 yaşından yuxarı 411 kişini qoyun yatağına toplamışdılar. Ermənilər belə bir hiylə işlətmişlər: "Biz qonşuyuq. Sizə qarşı heç bir düşmənçilik münasibətimiz yoxdur. An-caq gözlənilən təhlükədən sizi xilas etmək istə-yirik. Belə ki, Sasundan (Türkiyə) erməni ordu-su gəlib Qarakilsəyə çatmışdır. Sizin həyatınız təhlükədədir. Ona görə bütün kişilər silahları ilə birlikdə (13 yaşdan yuxarı) kəndin ucaqarın-dakı komaya (tövlə) toplansınlar. Silahınızı və özünüüz müdafiə edək. Sasun qoşunları Dilica-na getdikdən sonra evinizə qayıdarsınız". Camaat qonşularına inanmışlar. Ermənilər onların silahını siyahı üzrə təhvil almışlar, özlərini ko-maya doldurub "mühafizə" etmişlər. Sonra on-lar qapı-bacanı kəsmiş, əvvəlcə güllə-baran et-miş, sonra isə bacalardan ot və neft töküb od vurmuşlar. 411 nəfər kişidən yalnız meyllərin altında qalmış və ardınca kom tövləsinin buxa-rısından bir nəfər qaçıb canını qurtarmışdır (İn-di həmin şəxsin - Molla İsmayılın övladları Ba-kı şəhərində yaşayır). Kəndin digər sakinləri - qadınlar və uşaqlar hadisədən xəbər tutduqdan sonra kəndi tərk edib meşələrə, dağlara qaç-mışlar, kiçik yaşlı uşaqlar məşələrdə soyuqdan tələf olmuşlar. Daşnak hökuməti isə hadisədən bixəbər olduğunu bildirmişdir. Ümumiyyətlə, Pəmbək mahalında 9 azərbaycanlı kəndində həmin vaxtda 1000 nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. 1918-1920-ci illər ərzində Arçut kəndindən 60 nəfər həlak olmuşdur.

1918-ci il Novruz bayramı günündə Əstərək yaxınlığında Gözəldərə (Tülkügözəldərə) kən-dinə də ermənilər basqın etmişlər. 600 nəfər-dən çox sakini qətlə yetirib kəndin bütün tikili-lərini tam yandırmışlar. Ehtimal edirlər ki, evlərdə və quyularda kimsə gizlənə bilər. Bu faciə Xatın və Xocalı faciələrindən də dəhşətli idi. Hazırda kəndin xarabalığı mövcuddur. Hə-min kənddən üç nəfər gənc qaça bilmişdir ki, bu gün onların Gürcüstanın Marneuli rayonu-nun Daştəpə kəndində nəsl-i-övladları yaşayır.

Soyqırımı zamanı Qərbi Azərbaycan ərazi-sində elə azərbaycanlı ailəsi yox idi ki, erməni təcavüzünə məruz qalmamış olsun, əksər ailə-lər isə tamamilə məhv edilmişdir.

Azərbaycanlıların soyqırımını etiraf edən bolşevik A. Lalayan yazırdı: "Ermənilər tərə-findən azərbaycanlıların qırılması çoxdan baş-lanıb, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış və Azərbaycan hüduclarından kənara çıxmışdır. Onda təəccüblənməyə dəyərmə ki, ancaq Er-mənistanda daşnak hökuməti "özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (may 1918-noyabr 1920) azərbaycanlı əhalisinin 60 faizini qırmışdır".

1918-1920-ci illərdə qərbi azərbaycanlıların başına gətirilən müsibətlər, günahsız adamların, qadınlar və uşaqların ağılasıgmaz işgəncələrlə qətlə yetirilməsi haqqında məlumat verən arxiv sənədləri də az deyildir. Şahidlərin ifadəsinə və rəsmi sənədlərə əsasən, Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Göstərilən kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öl-dürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 425 uşaq yara-lanmışdır. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər müsəl-man əhalisi öldürülmüş və şikəst edilmişdir.

Zəngəzur qəzasının yüzdən artıq kəndinin dağıdılması, yüz minlərlə mal-qara oğurlanma-sı, bağların, tarlaların məhv edilməsi müsəlman qəzasının iqtisadi vəziyyətini dilənçi vəziyyəti-nə salmış, 50000-dən çox qaçqın Azərbaycanın kəndlərinə pənah gətirmişlər. Sadə hesablama-lara görə, qəzanın azərbaycanlılarına 1 milyard manat zərər vurulmuşdur.

Zəngəzurdə baş verən hadisələr haqqında hər cür yalan məlumatları təkzib etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti mə-lumat yaymışdır. Məlumatda deyilirdi: "Təqri-

bən bir ilə yaxın Zəngəzur qəzası sahəsində yerli bolşevik əhvali-ruhiyyəli ermənilərdən ibarət müxtəlif silahlı bandit dəstələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu bandit dəstələri əhalini qorxu-daraq və Azərbaycan hökumətini tanımayaraq müsəlman kəndlərini dağıtmış, öz doğma yurd-larını tərk etməyə məcbur olan və qonşu qəza-larda sığınacaq axtaran dinc əhalini qarət etmiş-lər. 60000 nəfərdən artıq müsəlman qaçqınlar, yersiz-yurdsuz aclığın və soyuğun bütün sınaq-larını görmüşlər".

İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayı-nadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında quberniyada 15155 tə-sərrüfatı təmsil edən 199 kənd (100 626 nəfər) göstərilmişdir. 1908-1918-ci ilə qədər əhali ar-tımı da hesablanaraq dağıdılmış kəndlərin əha-lisi 135 000 nəfər təşkil etmişdir.

1919-cu ilin son iki ayında İrəvan quberni-yasının Ecmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasının isə bütün kəndləri məhv edilmişdir.

Beləcə, XX əsrin yalnız birinci rübündə tö-rədilmiş iki qırğında (1905-1907, 1918-1920-ci illər) təqribi hesablamalara görə, öldürülən, di-dərgin düşən və digər zərərçəkən azərbaycan-lıların sayı 2 milyona yaxındır. Lakin 1920-ci ilin noyabrından sonra daşnak hakimiyyətinin devrilməsi xəbərini eşidən qərbi azərbaycanlı-lar tədricən öz ata-baba yurdlarına qayıtmağa, keçmiş ədavəti unudaraq, ermənilərlə qonşuluq etməyə başlamışlar. 1920-ci ildə bütün Ermə-nistanda cəmi 10000 azərbaycanlı qaldığı halda 1922-ci ildə qaçqınların qayıtması hesabına on-ların sayı 77767 nəfər, 1931-ci ildə 105898 nə-fər olmuşdur. XIX əsrin sonunda İrəvan quber-niyası Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların sayı baxımından Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) qu-berniyalarından sonra üçüncü yeri tutmuşdur.

Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək istəyi-rəm ki, 44 günlük Zəfər müharibəsindən sonra Xocavəndin Edilli kəndi ərazisində I Qarabağ savaşında esirlərin qətlə yetirilərək kütləvi şəkildə basdırıldığı məzarlıq aşkar edildi. Bu ha-disə onu göstərir ki, işğaldan azad olunmuş əra-zilərimizdə soyqırımı cinayətlərinin izləri hələ tam araşdırılmayıb. Tarixçilərimiz və vətəndaş cəmiyyəti institutlarımız bu səhədə fəal olmalı, koordinasiya edilmiş şəkildə fəaliyyət göstərə-kək Azərbaycan ərazisində baş vermiş soyqır-ımı cinayətlərini daha dolğun şəkildə tədqqiq edərək beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmalıdırlar.

Həmçinin Azərbaycan Milli Ensiklopediya-sı nəzdində Soyqırımı Ensiklopediyası yaradı-lması bu istiqamətdə atılan faydalı addım olardı.

Zəngəzur dəhlizi və tarixi ədalətin bərpası

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın tarixi ərazi-si olan Zəngəzurdan keçərək Naxçıvanı ölkə-mizin əsas ərazisi ilə birləşdirməyi nəzərdə tu-tan strateji layihədir. Zəngəzur 1920-ci illərdə bolşeviklərin qərarı ilə Ermənistana verilmiş və bununla da Azərbaycanla Naxçıvan arasında quru bağlantısı kəsilmişdi. Bu, Azərbaycan xal-qının tarixi torpaqlarından zorla qovulmasının bir mərhələsi olmuşdur.

2020-ci ildə Vətən müharibəsində qazanı-lan möhtəşəm Zəfər və 2023-cü ildə Qarabağın tam azad olunması ilə Azərbaycan regionda ye-ni siyasi reallıqlar yaradıb. Prezident İlham Əli-yev dəfələrlə vurğulamışdır ki, Zəngəzur dəh-lizinin açılması tarixi ədalətin bərpasıdır və bu, Azərbaycan xalqının təbii haqqıdır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması yalnız iqtisa-di və nəqliyyat əhəmiyyəti daşımır, həm də Qərbi Azərbaycana qayıdış prosesində mühüm rol oynayır. Çünki bu dəhliz vasitəsilə Azər-baycan türkləri öz ata-baba yurdlarına daha ra-hət şəkildə qayıda biləcəklər. Beləliklə, soyqı-rımı və etnik təmizləmə siyasətinin nəticələri-nin aradan qaldırılması istiqamətində konkret addımlar atılacaqdır.

31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü təkcə keçmişimizə olan ehtiram deyil, həm də gələcəyimiz üçün bir çağırışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin başladığı və Prezident İlham Əliyevin davam etdirdiyi milli yaddaşın bərpa-sı siyasəti sayəsində Azərbaycan öz tarixi tor-paqlarına qayıdış yolunda irəliləməkdədir.

Zəngəzur dəhlizinin açılması və Qərbi Azərbaycana Qayıdış konsepsiyası Azərby-can xalqının tarixi haqlarının təmin olunması-nın tərkib hissəsidir. Bu, eyni zamanda 31 mart soyqırımı nəticəsində itirilmiş insanları-mızın ruhuna ehtiramın təzahürü və gələcək nəsillər üçün ədalətli bir dünyanın qurulması istiqamətində mühüm addımdır. Azərbaycan dövləti bu yolda qətiyyətli addımlar atmağa davam edəcəkdir.

Sadiq QURBANOV,
Milli Məclisin Təbii ehtiyatlar,
energetika və ekologiya komitəsinin sədri